

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Toekomstverwachting der puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie / C. Graafland.
Auteur(s)	Graafland, C.
In	<i>Documentatieblad Nadere Reformatie</i> , 3 (1979), no. 3, p. 65-95.
Copyright	2007 / erven C. Graafland SSNR Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.07.17; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99000748

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

DE TOEKOMSTVERWACHTING DER PURITEINEN EN HAAR INVLOED OP DE NADERE REFORMATIE

Inleiding

In de laatste tijd is het onderzoek naar de betekenis van de Nadere Reformatie een stapje verder gekomen, doordat aspecten van deze kerkelijk-geestelijke beweging uit de 17e en 18e eeuw in behandeling zijn genomen, die totnutoe nog niet zo uitdrukkelijk aan de orde waren gesteld. Ging het bij de beschrijving en waardering van de Nadere Reformatie in het verleden vooral om het werk van de Heilige Geest, geconcentreerd op de toepassing van het heil in het leven van de individuele gelovige, waarbij het vooral ging om wedergeboorte, geloof, rechtvaardiging en heiliging, mede in hun onderlinge verband¹, in de laatste tijd komen ook andere elementen uit de geloofswereld en -verkondiging van de Nadere Reformatie naar voren².

Bij dit laatste denken wij dan vooral aan de toekomstverwachting, die in de Nadere Reformatie niet alleen een vrij grote rol blijkt te hebben gespeeld, maar waarbij opnieuw duidelijk wordt, dat er onder de vertegenwoordigers der Nadere Reformatie veel meer verschillend is gedacht dan velen aannemen³. Het is daarom zeer de moeite waard, om van deze kant van het leven en denken van de Nadere Reformatie uitvoeriger studie te maken. Degene, die ooit zich eraan geeft om over dit onderwerp b.v. een proefschrift te schrijven, zal zijn moeite rijk beloond zien.

Dat wij voor de toekomstverwachting in de Nadere Reformatie meer oog gekregen hebben, vindt o.a. zijn oorzaak in het feit, dat wij momenteel weer meer inzicht ontvangen in de toch wel grote invloed, die op de Nadere Reformatie is uitgeoefend van de kant van de engelse en schotse Puriteinen. Dat deze invloed er geweest is, is reeds lange tijd geleden aangewezen⁴, maar is in een later stadium weer meer buiten het gezichtsveld geraakt⁵. Momenteel wordt het duidelijker dan ooit dat die invloed toch wel bijzonder groot geweest moet zijn⁶. Dit gezichtspunt heeft ons tevens ertoe gebracht om aandacht te geven aan de toekomstverwachting in de Nadere Reformatie, omdat deze ook onder de Puriteinen een grote rol heeft gespeeld⁷.

Wanneer wij nu daarop wat dieper in willen gaan, is het duidelijk, dat wij slechts enkele hoofdlijnen kunnen aangeven.

Niet alleen de ruimte ons gegeven, maar ook het stadium van onderzoek laat een uitvoerige en diepgaande behandeling (nog) niet toe.

Wij beginnen met eerst enkele hoofdaccenten van de puriteinse toekomstverwachting aan te geven. Als wij Perkins mogen zien als één van de eerste vertegenwoordigers der Puriteinen, die op de verdere ontwikkeling binnen het Puritanisme een grote invloed heeft uitgeoefend⁸, worden ons aanstonds al twee aspecten van de puriteinse toekomstverwachting aangereikt, die voor de latere voortgang van blijvende betekenis zijn geweest.

Plaats van de toekomstverwachting bij de Puriteinen

Het eerste aspect betreft de plaats, die de toekomstverwachting heeft ingenomen. Het tweede betreft de genuanceerdheid binnen deze toekomstverwachting.

We zien, dat bij Perkins reeds de toekomstverwachting een grote plaats inneemt. Het blijkt alleen al uit het feit, dat hij drie geschriften hierover het licht heeft doen zien. In zijn exegetische geschriften treffen wij een verklaring aan van de eerste drie hoofdstukken van de Openbaring van Johannes⁹. Daarnaast vinden wij in zijn werken "Een Zamensprake van 't Eynde der Werelt" en een verhandeling over "'t Rechte middel om wel te sterven"¹⁰

Perkins heeft dus meer dan eens de toekomst ter sprake gebracht en, zoals al blijkt uit de titels van bovengenoemde geschriften, vanuit een verschillend gezichtspunt. Perkins heeft niet alleen de toekomst van ieder mensenleven m.h.o. zijn aanstaand sterven uitvoerig behandeld, maar daarnaast had hij oog voor de toekomst van de wereld, die zich uitstrekt naar haar voleinding. Met deze tweeledige toekomstverwachting heeft Perkins een stempel gedrukt op de hele verdere ontwikkeling van de puriteinse vroomheid.

Zo is de verwachting van de persoonlijke toekomst van de mens altijd een grote rol bij de Puriteinen blijven spelen. Zij stempelde voor een niet gering deel de vroomheid der Puriteinen¹¹. Omdat men diep ervan doordrongen was, dat men eenmaal sterven moest, stond het hele leven in het teken van de voorbereiding hierop¹².

Vorbereid zijn om te sterven betekende voorbereid zijn om God te ontmoeten. Deze God kan alleen onbevreesd ontmoet worden, wanneer de mens met Hem verzoend is door het bloed van Christus door het geloof. Zo stond de prediking van geloof en bekering in het licht van de komende ontmoeting

met God. Vrijpraak nu door het geloof in Jezus Christus betekende vrijspraak straks in het komende gericht.

Ook de zo sterk beklemtoonde heiliging van het christenleven stond in ditzelfde verband. Want hoe dichter men leefde bij God en zijn Woord, hoe meer de gemeenschap met God werd beoefend, des te groter was ook het verlangen om deze gemeenschap volkomen te ervaren in de toekomstige zaligheid¹³.

Deze gerichtheid op de persoonlijke toekomst, die bij het sterven doorbreekt krijgt bij Perkins en zijn volgelingen nog een bijzonder accent doordat zij bijzondere zorg besteedden aan het op de rechte christelijke wijze sterven, het heilig sterven. Perkins geeft richtlijnen aan, een weg om op ware christelijke wijze de dood tegemoet te treden, opdat zo niet alleen het leven maar ook het sterven vol zou zijn van het getuigenis van Gods genade¹⁴. Een van de belangrijkste elementen in deze voorbereiding op de dood was, dat er een diep besef was, dat het lijden van deze tegenwoordige tijd niet opwoog tegen de heerlijkheid, die aanstaande is. Het leven in deze wereld is een woestijn, terwijl de hemel Kanaän is. Nu is er moeite en verdriet, straks is er eeuwige vreugd. Nu heerst de macht der zonde, straks is er de volkomenheid.

Wij zeiden reeds, dat deze lijn door het hele Puritanisme heentrekt. Een van degenen, die het duidelijkst in deze zin zich heeft uitgesproken is Richard Sibbes. Bij hem komt ook tevens een element erbij, dat bij de anderen ook wel aanwezig is, maar bij Sibbes toch een bijzondere sterke beklemtoning ontvangt. Wij doelen op de z.g. bruidsmystiek. Hij schreef in 1638 een boek, dat als thema droeg het verlangen van de bruid naar de komst van haar Bruidegom¹⁵. Wij vinden hier meteen een overgaan van de verwachting van de zaligheid bij het sterven op die van heil, dat zal doorbreken bij de wederkomst van Christus. Zij lagen min of meer in elkaars verlengde en vloeiden in elkaar over.

Opvallend is daarbij het mystieke motief van het verlangen. Zoals een bruid verlangt naar de komst van haar bruidegom, zo verlangt de kerk naar de wederkomst van Christus¹⁶. Deze toekomstverwachting werd dan ook beheerst door een diepe vreugde. Zo horen wij R. Sibbes zeggen: Indien Abraham zich verheugde over het van verre zien, met het oog des geloofs, van de eerste komst van Christus in het vlees, hoe zouden wij ons dan niet verheugen in het uitzien door het geloof naar de tweede komst van Christus?¹⁷

Merkwaardig is hierbij de realistische en tegelijk fantasierijke

beschrijving van de oordeelsdag. In sommige preken behandelde men tot in de details wat erop die dag zou gebeuren en hoe het zou toegaan. En dat niet alleen t.o.v. de gelovigen¹⁸, maar ook t.o.v. de ongelovigen, die zo bevreesd zullen zijn, dat zij tot de bergen zullen roepen: valt op ons en tot de heuvelen: bedekt ons¹⁹.

Niet alleen het hemelse Jeruzalem kreeg een concrete beschrijving, maar niet minder ook de angsten der hel. Wij zouden verwachten, dat zulke prediking met tegenzin zou worden aangehoord en dat dergelijke lectuur maar door weinigen zou worden ter hand genomen. Het tegendeel is echter waar. Als wij letten op de vele uitgaven en vele herdrukken, die juist dit soort lectuur beleefde, wordt het duidelijk, dat men er graag naar greep. Zelfs voor kinderen was het geliefkoosde lectuur²⁰.

De wederkomst van Christus

Toch zouden wij een eenzijdig beeld ontvangen, als wij alleen op deze kant zouden wijzen. De puriteinse toekomstverwachting heeft ook een andere kant. We ontdekken dit reeds bij Perkins. De tweede helft van de 16e eeuw, waarin Perkins leefde en werkte, was vervuld van een sterke en concrete verwachting van de wederkomst van Christus. Vooral onder invloed van Osiander waren velen ertoe gekomen om het moment van Christus' wederkomst te dateren²¹. Zo was het jaar 1588 voor velen het jaar van Christus' wederkomst. Ook in Engeland waren er die deze verwachting deelden.

Het blijkt dat ook Perkins hiervan op de hoogte is. Hij gaat er zelfs expliciet op in en wel op een moment, dat het kort dag is: precies een jaar daarvóór²². Perkins wijst er dan op, dat het ons niet gegeven is om de toekomst van Christus te dateren. Daarom wijst hij alle speculaties en berekeningen af. Maar dit niet alleen. Hij meent ook, dat die wederkomst nog niet aanstonds zal plaatsvinden. Want de Schrift leert ons immers, dat er dan eerst nog tekenen der tijden aan vooraf zullen gaan. Welnu, één van deze tekenen zal zijn de bekering der Joden. En die heeft nog niet plaatsgevonden. Dus zal Christus nu nog niet wederkomen.

Hier komen twee gezichtspunten naar voren, die belangwekkend en voor later van blijvende betekenis zijn. In de eerste plaats meent Perkins, dat de wederkomst niet onmiddellijk zal plaatsvinden. In de tweede plaats verwacht hij eerst nog in de toekomst de bekering der Joden. Beide

aspecten zijn later bij de Puriteinen telkens weer terug te vinden.

De bekering der Joden

Wat de laatste betreft, de verwachting van een toekomstige bekering der Joden, deze vinden wij bij verreweg de meeste puriteinen, zowel bij de engelse als bij de schotse²³. Men kwam hiertoe niet alleen op grond van Rom. 11, maar niet minder ook op grond van de Oud-testamentische profetie²⁴. Men meende, dat de Oud-testamentische beloften in de eerste komst van Christus wel hun centrale, fundamentele vervulling maar niet hun volkomen vervulling hebben gekregen. Die volkomen vervulling was bezig in het heden te geschieden en ging door naar de toekomst, tot op Christus' tweede komst. In zijn tweede komst gaat Christus afmaken, wat Hij in zijn eerste komst is begonnen. En in de tijd daartussen is Christus al bezig om de vervulling van zijn beloften tot steeds grotere volkomenheid te brengen. Daarom werden ook de Oud-testamentische beloften aangaande Israël letterlijk genomen. Die letterlijke vervulling had nog niet plaatsgevonden bij Christus' eerste komst. Ze zal wel eenmaal plaatsvinden bij het naderen van Christus' tweede komst. Daarom geloofde men, dat de bekering van Israël behoorde tot de tekenen van de eindtijd.

Ook al neemt deze toekomstverwachting ten opzichte van Israël een eigen plaats in, en komt ze voor ook bij die puriteinen, die geen duizend jarig rijk in de toekomst verwachtten²⁵, toch wordt zij bij velen wel in verband gezet met het geheel van hun toekomstverwachting.

Bij Perkins zagen wij al, dat de verwachting van de toekomstige bekering der Joden voor hem een reden was, om de wederkomst van Christus niet aanstonds te verwachten. Er lag voor zijn besef nog een tijd tussen, hoewel deze bekering zelf door hem als een teken van de eindtijd gezien werd.

Welnu deze tussentijd is door vele Puriteinen steeds sterker beklemtoond en ook steeds meer gevuld.

We moeten hier wel een kanttekening bij maken. Juist op dit punt blijkt, dat er geen afgerond systeem ten opzichte van de toekomstverwachting valt te ontdekken. Want tegelijk zien wij, dat ook de verwachting van de nabije toekomst des Heren een belangrijke plaats blijft innemen. Daarnaast, en soms zelfs ermee verbonden, treedt de gedachte op, dat voor dat Christus wederkomt er eerst nog een historische eind-periode, een eschatologische geschiedenis zal plaatsvinden²⁶.

We kunnen dit laatste in verschillende vormen en in verschillende graden bij de Puriteinen terugvinden, nl. van het meest geestelijk-kerkelijke tot het meest concreet-politieke²⁷. De geestelijke lijn van deze toekomstverwachting vinden wij b.v. bij iemand als John Owen. Vooral in de eerste periode van zijn openbaar optreden, toen in Engeland een gunstige wending leek te komen in het bestaan van de christelijke kerk, was Owen vervuld met een opgewekte en optimistische verwachting van een heilrijke toekomst, waarin de kerk zou delen, en waardoor zij een tijd van zegen, voorspoed en vooruitgang zal mogen beleven, die voor de hele aarde tot een weldaad zal blijken te zijn²⁸. Deze verwachting was voor Owen maar niet een incidentele gedachte, die zo nu en dan bij hem boven kwam. Nee, zij stond centraal in zijn prediking. Tot in het parlement preekte hij erover. Tegelijk moet eraan worden toegevoegd, dat Owen in een later stadium nadat het debacle rondom Cromwell een feit was geworden, in zijn opgewekte toekomstverwachting vele trapjes lager is gaan staan²⁹. Bij Owen zien wij tevens, dat zijn hoge verwachting van de toekomst der kerk gepaard ging met zijn verwachting van de bekering der Joden. Als de kerk zo gezegend zal worden, dan ook het Joodse volk. En omgekeerd, als God zijn oude bondsvolk bezoekt, dan bezoekt hij ook zijn kerk³⁰. Als later Owen moet constateren, dat het verloop van de gebeurtenissen toch wel heel teleurstellend is geweest, trekt hij opnieuw de parallel tussen de kerk en Israël. Dat het met de kerk niet zo gezegend is afgelopen is de schuld van de kerk zelf. Door haar zonde heeft zij het oordeel van God op zich gehaald. Ook daarin ziet Owen een parallel met het oude bondsvolk³¹.

Dat Owen met deze toekomstverwachting maar niet een particulier standpunt inneemt, blijkt uit het feit, dat wij dezelfde verwachting ook aantreffen in de officiële kerkelijke geschriften. Wij denken aan de Grote Westminster Catechismus (1647), waar heel uitdrukkelijk in dezelfde geest over de toekomst van de kerk wordt gesproken³². Daarnaast noemen wij de Declaration van Savoy van de Independentisten, waarvan Owen één van de opstellers is geweest³³. Ook noemen wij de Directory for the Public worship of God waar expliciet over de bekering van de Joden en de val van de Antichrist wordt gesproken en deze zaken als een zaak van het gebed aan de gemeente worden voorgehouden³⁴.

Nu behoorde Owen niet tot degenen, die een uitgesproken

chiliastische verwachting erop nahielden. Hij wijst deze zelfs min of meer af. Maar de concrete inhoud van zijn toekomstverwachting verschilt toch niet zoveel met die van de chiliasten. Trouwens, als wij over chiliasten spreken, moeten wij wel erg voorzichtig zijn. Er zijn daarbinnen zoveel verschillende stromingen geweest. Daarom is het nauwkeuriger om het zo te formuleren, dat Owen's toekomstverwachting niet ver af staat van die van de gematigde chiliasten. Deze laatsten geloofden namelijk ook in een toekomstige heerlijkheid van de christelijke kerk op aarde, verbonden met een bekering van het Joodse volk. Ook zij legden alle nadruk op het geestelijke karakter van dit alles. Hoewel het zou plaatsvinden op aarde, in deze aardse geschiedenis. Het chiliastisch accent, dat zij er echter aan toevoegden, was, dat zij meenden, dat hiermee het duizendjarige rijk zou zijn aangebroken. Zij zagen daarin namelijk de vervulling van Openbaring 20, verbonden met de profetieën uit Daniël over het komende Rijk van de Messias.

Het duizendjarige rijk

Wij raken hier aan wat wij kunnen noemen het meest tekenende van de toekomstverwachting der Puriteinen. Zij heeft zich vooral verbreid en is onder de Independenten zelfs tot vrijwel algemene verbreiding gekomen in de jaren vanaf 1640. Dat waren bewogen jaren, zowel internationaal alsook vooral in Engeland en Schotland³⁵. Men geloofde in een apocalyptische tijd te leven, die zwanger was van het naderend komen van Christus, dat voorbereid werd door de tekenen der tijden³⁶. Geen wonder dan ook, dat het preken van apocalyptische gedeelten van de Bijbel niet van de lucht was. En dit ging weer gepaard met het veelvuldig verschijnen van verklaringen van de Openbaring van Johannes. Zo wist Hugo de Groot al te vertellen, dat in Engeland rondom 1649 ongeveer 80 boeken over dit onderwerp waren verschenen³⁷, maar daarna is dit aantal nog bijzonder sterk toegenomen³⁸. Natuurlijk werd daarbij vooral de aandacht gericht op Openb. 20. Maar zeker niet bleef het daarbij beperkt. Ook de eerste drie hoofdstukken van de Openbaring werden in het kader van de toekomstverwachting gesteld³⁹. En om nog eens een heel ander deel van de Bijbel te noemen, ook met het Hooglied werd dit gedaan⁴⁰.

Natuurlijk was één van de brandende kwesties, die telkens weer aan de orde gesteld werd, de vraag, wanneer het

duizendjarige rijk zou zijn aangebroken. Er bestond veel verschil van mening over. Maar steeds meer neigde men tot de opvatting, dat dit duizendjarig rijk met de Reformatie was aangebroken, gepaard met de val van de Antichrist, waaronder de Roomse kerk werd verstaan⁴¹. Op grond daarvan ontwaakte een verwachting van een uitbreiding der kerk en de bekering van de Joden. Men gaf op deze wijze enerzijds een concreet-historische anderzijds toch een geestelijk-symbolische interpretatie aan Openb. 20. Deze historisch-geestelijke interpretatie heeft onder de meeste puriteinen aanhang gevonden. Wij vinden haar dan ook terug niet alleen bij vele engelsen, maar ook bij de Schotten, onder wie wij speciaal noemen J. Durham, omdat deze naam straks nog weer terug zal keren.

Wij merkten zojuist op, dat deze chiliastische toekomstverwachting vooral in de veertiger jaren van de 17e eeuw in Engeland verbreiding heeft gevonden. Dat betekent echter niet, dat in die tijd ook het begin ligt. Dat ligt namelijk al veel eerder⁴¹. Wij zouden hier weer Perkins kunnen noemen, hoewel bij hem een chiliastische verwachting ontbreekt. Maar bij een tijdgenoot van hem is ze wel duidelijk terug te vinden. Wij doelen op Th. Brightman, die ook evenals Perkins in Cambridge is opgeleid⁴². Hij schreef zijn Openbaring over de Openbaring in 1609, een boek dat juist in de jaren 40 een grote invloed heeft gehad⁴³. Naast hem noemen wij J. Napier en J. Mede. Ook hun invloed is bijzonder groot geweest. Iemand als Thomas Goodwin erkent, dat hij zich door bovengenoemde theologen, die hij hoog schat, heeft laten leiden⁴⁴. Genoemde theologen hebben alle weer hun eigen detailinterpretaties, maar hun chiasmie hebben zij gemeen⁴⁵.

Verschillende stromingen

Nu hebben genoemden niet alleen grote invloed gehad op de gematigde chiliasten. Ook de meer radicale chiliasten hebben voor een deel hun opvattingen aan hen ontleend. Deze helden over naar een nog meer concrete-tastbare gestalte van de Christusheerschappij op aarde samen met zijn heiligen. De gematigden meenden, dat het hierbij ging om een geestelijke-heerschappij van Christus door Zijn Woord en Geest, tot uitdrukking komend in de geestelijke bloei en groei van zijn kerk op aarde. De tweeden geloofden in een persoonlijk komen van Christus op aarde om zo met zijn heiligen de macht op aarde in bezit te nemen. Die macht was wel primair een geestelijke, maar toch niet alleen. Al naar mate men een

radicaler standpunt innam, nam deze heerschappij van Christus ook een meer politiek en aards-stoffelijk karakter aan. Er waren er ook, die hiermee niet alleen de bekering der Joden maar ook hun terugkeer naar Jeruzalem verbonden, terwijl dan Christus zijn aardse macht vanuit Jeruzalem zou uitoefenen⁴⁶.

Zo treedt er dus een scala van chiliastische opvattingen op ter linker zijde van de gematigd-geestelijke chiliasten. Wij moeten echter niet te gauw menen, dat deze vleugel met de eigenlijke Puriteinen niet meer te maken zou hebben. Want dat wordt door de feiten weersproken⁴⁷. Wij noemden reeds Th. Goodwin, een van de meest bevindelijke puriteinen, die dan ook model kan staan voor een authentieke Puritein⁴⁸. Toch ging Goodwin een heel eind in bovengenoemde richting⁴⁹. En zo zouden er meerderen genoemd kunnen worden, zeker ook onder de baptisten.

Anderzijds is het ook waar, dat vele Puriteinen zich uitdrukkelijk van deze radicalere opvattinge distantieerden. Vooral wanneer men ontdekte, dat allerlei chiliastische speculaties over de toekomst het waarachtig vrome leven in de weg stonden⁵⁰. Men wilde graag vanuit het hart van het christelijk geloof blijven denken, en men zag in, dat waar men zo aan het speculeren ging, men gauw van dit hart verwijderd raakte en een geestelijke verwachting ontaarde in een vleselijke verwachting⁵¹. Dat laatste werd wel zeer acuut bij de z.g. aanhangers van de 5e Monarchie en de z.g. Levellers⁵². Zij kregen hun kans schoon tijdens het bewind van Cromwell, en we zien dan hoe deze oorspronkelijk geestelijke inzet ontaardde tot een politiek geweld, dat huiveringwekkend was.

Enkele aspecten

Nu nog een paar punten. Wij wezen er al op, dat genoemde toekomstverwachting in haar gematigde vorm vrij algemeen was. Men heeft wel beweerd, dat zij alleen bij de separatistische stromingen voorkwam: Independenten, congregationalisten, baptisten. Maar dat is niet geheel juist. Wel kwam zij daar het meest voor, maar niet uitsluitend. Zij komt ook voor bij de Presbyterianen en zelfs bij de Anglicanen⁵³. Daarbij moeten wij bedenken, dat de ons meest bekende en beminde Puriteinen juist tot de Independenten behoorden, zoals b.v. J. Owen en Th. Goodwin⁵⁴. We merken al op, dat wij ook in dit opzicht niet alleen in de richting van Engeland moeten zien, maar ook van Schotland. Om nog eens een bekende en geliefde naam te noemen: ook J. Rutherford is

vervuld van een verwachting van een toekomstige heerlijkheid van de kerk op aarde inclusief de bekering der Joden, hoewel hij tevens kent het bruidsverlangen van de kerk naar de komst van de Bruidegom⁵⁵.

Nu moeten wij naast Engeland en Schotland ook Nieuw-Engeland (Amerika) noemen. Ook daar heeft de chiliastische toekomstverwachting met de komst van de Puriteinen ingang gevonden. Een van de meest invloedrijke predikers van het eerste uur J. Cotton, was een uitgesproken chiliast⁵⁶.

In de tweede plaats moeten wij nog een aanvulling geven op het reeds genoemde. Wij zeiden, dat vooral de radicalere vleugel onder de chiliasten ook de lijn doortrokken van het geestelijke naar het aardse-politieke. Toch is dat in zoverre juist, dat ook onder de geestelijke puriteinen de politieke macht een rol speelt bij de komst van het duizendjarige rijk. De koningen der aarde, die eerst het beest (d.i. de Antichrist, d.i. Rome) hebben aangebeden, zullen dan door God worden ingeschakeld om het te overwinnen en neer te slaan. De kerk zal dit doen door haar geestelijk zwaard, de prediking van het Woord, de politieke machthebbers zullen dit doen met het zwaard van het politieke geweld. Deze gedachte is, althans voor een tijd, vrij algemeen geweest onder de Puriteinen⁵⁷.

Iemand als J. Bunyan kan zich juist over dat politieke geweld tegen de Antichrist zeer concreet uitdrukken⁵⁸.

In de derde plaats moet erop worden gewezen, dat de chiliastische toekomstverwachting onder de Puriteinen wel in de jaren veertig in de 17e eeuw een hausse heeft gehad, daarna ook nooit geheel is weggefallen, maar vooral door de teleurstellende ontwikkeling rondom staat en kerk na 1660 is afgenomen en pas in de 19e eeuw weer sterk is toegenomen⁵⁹. In die tussentijd, de tijd van de revivals, komt vooral de verwachting van het komend gericht naar voren en in verband daarmee de oproep tot bekering: heden zo gij Mijn stem hoort. Wij denken hier vooral aan de grote opwekkingsbeweging rond J. Wesley en G. Whitefield⁶⁰. Daarmee verbonden komt in de 18e eeuw ook het persoonlijk sterven en de voorbereiding daarop weer zeer sterk op de voorgrond⁶¹. Hieruit wordt dus duidelijk, dat de chiliastische toekomstverwachting onder de Puriteinen voor een groot deel moet worden verstaan vanuit de context van haar tijd. Zij is een duiden van de tijd vanuit de optie van het christelijk geloof.

Toch is dit niet de enige bron, waaruit dit chilasme kan worden verklaard. Het heeft zeker ook een uitgesproken

theologisch-geestelijke wortel, die wij vooral moeten zoeken in het Schriftgeloof en in de wijze van omgang met de Schrift⁶². De aanvaarding van de Bijbel als het Woord van God is één van de meest fundamentele grondslagen van het Puritanisme geweest. Daarbij ging het erom, dat men de hele Bijbel als Gods Woord aannam. Dus ook het Oude Testament, niet minder dan het Nieuwe Testament. Tegelijk was men ervan overtuigd, dat deze hele Bijbel als Gods Woord maar niet een Woord was, dat met het verleden te maken had, met Israël en met de heilsgeschiedenis, maar dat het ook met het heden en de toekomst en met de eigen leefwereld en vooral met het eigen volk, i.c. het Engelse (c.q. Schotse) volk te maken had⁶³. Daarom werd de lijn van Israël naar Engeland rechtstreeks doorgetrokken. Wat voor Israël gold, gold voor Engeland. In verleden, heden en toekomst. De toekomstprofetieën voor Israël golden dus ook onverminderd voor de toekomst van de kerk (in Engeland). En de zeggingschap die Gods Woord wilde uitoefenen over Israël, wilde het ook uitoefenen over het engelse volk.

Zo kwam men er ook toe om de apocalyptische delen uit de Schrift, met name Daniël en Openbaring van Johannes, op het heden en de naaste toekomst en op eigen wereld, land en kerk toe te passen. Het is met name deze Schriftopvatting, die de Puriteinen tot hun bepaalde toekomstverwachting hebben geleid⁶⁴. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat overal waar wij dit Schriftgeloof en deze wijze van omgang met de Schrift aantreffen, en dan denken wij met name aan het Piëtisme, wij ook ongeveer dezelfde trekken in de toekomstverwachting ontdekken. Daarmee komen wij nu tot het tweede deel van onze verhandeling, de invloed van de toekomstverwachting der Puriteinen op de Nadere Reformatie.

Nadere Reformatie

Wanneer wij in dit verband over "invloed" spreken, moeten wij daaraan wel een genuanceerde inhoud geven. Het blijkt namelijk dat de boven beschreven toekomstverwachting, met name in haar chiliastische vorm, bepaald niet tot Engeland, laat staan tot het Puritanisme alleen, beperkt is gebleven in die tijd. Er schuilt een grote kern van waarheid in de uitspraak van K.H.D. Haley, dat in het zeventiende eeuwse Europa het milleniarisme verspreid was van Portugal tot Zweden en van het Duitsland van de 30-jarige oorlog tot het Engeland van de Civil War⁶⁵. De chiliastische toekomstverwachting werd in die tijd overal in Europa aangetroffen, en daarom ook in

Nederland. Wat Nederland betreft kan er dan opnieuw worden gesproken van een vrij algemene verbreidheid. Wij komen het chiliasme, doorgaans verbonden met een positieve houding tegenover de Joden, tegen in de meer sectarische stromingen als de Mennonieten, Brownisten en Quakers, even later bij de Labadisten en de Collegianten⁶⁶. Maar wij treffen het ook aan bij orthodox kerkelijken al is het niet bij allen, en dan met name ook bij hen, die wij aanzien voor vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie⁶⁷.

Er zou dus beter over parallellen van het Puritanisme kunnen worden gesproken dan over invloed. Toch zijn er ook enkele gegevens aan te wijzen, die op een directe invloed vanuit Engeland en Schotland duiden. Enkele daarvan willen wij doorgeven.

In de eerste plaats valt te denken aan de directe invloed die is uitgegaan van de engelse vluchtelingen, die in ons land een veilig toevluchtsoord vonden. Wij kunnen dan wijzen op de separatistische gemeenten in Amsterdam en Leiden, die o.a. ook een chiliastische visie op de toekomst predikten en met hun prediking ook optraden naar buiten, zodat hun bestaan niet ongemerkt aan het nederlandse volk en de nederlandse kerk voorbijging⁶⁸.

In het bijzonder willen wij wijzen op J. Archer en Th.

Goodwin, beiden uitgesproken chiliasten, van wie de eerste in Engeland zelf juist op dit punt grote invloed heeft uitgeoefend. Beide theologen zijn ook in Nederland, in de door hen gestichte gemeente te Arnhem, werkzaam geweest. Van Th. Goodwin weten wij, dat hij juist in Arnhem zijn chiliastische verwachtingen heeft gepredikt⁶⁹. En lettend op de zeggingskracht van deze theoloog wiens werk mede door J. Koelman's vertaling in Nederland bekendheid heeft gekregen mogen wij aannemen, dat zijn opvattingen, ook over de toekomst, niet zonder uitwerking zijn gebleven⁷⁰.

Echter ook in de werken van meerdere mannen der Nadere Reformatie zelf is de invloed vanuit Engeland juist ook in verband met hun toekomstverwachting aan te wijzen. We willen vooral op een drietal wijzen.

G. Udemans

In de eerste plaats noemen wij G. Udemans. In zijn **De laetste Basuyn**⁷¹ gaat hij uitvoerig in op de vraag, welke bijbelse profetieën nog in vervulling moeten gaan, voordat de wederkomst van Christus zal plaatsvinden. Hij noemt dan een drietal tekenen. In de eerste plaats is er voor die tijd de

bekering der Joden te verwachten. Vervolgens zal ook eerst nog over de hele wereld het evangelie worden gepredikt. Tenslotte zal voordien de val van Rome een feit moeten worden⁷¹. Uit wat Udemans hier noemt, is direct al de overeenkomst met de puriteinse toekomstverwachting aan te wijzen. Het blijkt echter, dat hij ook uit een engelse bron geput heeft. Want Udemans haalt hierbij Joh. Napier aan in zijn **Uitlegging van de Openbaring**⁷³. Wij zagen boven reeds, dat deze Napier naast Brightman en Mede één van de theologen geweest is in de begintijd van het Puritanisme, die wat de toekomstverwachting betreft, zeer grote invloed heeft uitgeoefend. Welnu, deze invloed is ook aan Nederland en in het bijzonder aan Udemans niet voorbij gegaan. Udemans wijst erop, dat Napier de wederkomst van Christus verwachtte tussen 1688-1700. Maar Udemans weet ook, dat dit slechts één van de vele voorspellingen is. En hij wijst dan vervolgens op toekomsttheorieën die uit de hoek van de Franse theologen afkomstig zijn⁷⁴.

Udemans zelf waardeert deze concrete verwachtingen niet hoger dan dat ze gissingen zijn. Volgens hem is het beter te zwijgen, tenminste als het om deze exacte voorspellingen gaat. "Maar dat gaet vast/dat het den laetsten tydt is". En Udemans weet dan ook vele tekenen van Christus' toekomst aan te wijzen, die reeds vervuld zijn. "... dat is de laetste rekeninge van jare, diemen make sal".

Interessant is, dat Udemans ook verwijst naar de z.g. Elias-theorie, volgens welke de aarde 3x 2000 jaar zal bestaan⁷⁵. 4000 jaar vóór Christus en 2000 jaar na Christus. Maar volgens de profetieën van de Openbaring zullen de laatste 2000 jaren worden verkort. Dus kan de wederkomst van Christus nu spoedig worden verwacht. Deze theorie heeft, vooral via de reeds genoemde Osiander in die tijd grote invloed gehad en speelde ook een grote rol bij de engelse theologen⁷⁶. Udemans noemt niet de bron, door middel waarvan hij van deze theorie kennis heeft genomen, maar het zou heel goed kunnen zijn, dat ook in dit opzicht het spoor via Engeland heeft gelopen.

H. Witsius

De tweede naam die wij willen noemen is H. Witsius. Het is bekend, dat Witsius in Engeland en Schotland grote bekendheid heeft gehad en dat er daar graag naar hem werd geluisterd. Maar ook omgekeerd is er vanuit Engeland en Schotland invloed uitgegaan op Witsius⁷⁷. Dit blijkt o.a. uit

de wijze, waarop hij zich over de toekomst heeft uitgesproken. Iain Murray wijst in zijn boek **The Puritan Hope** erop, dat als het gaat om de reikwijdte van de puriteinse toekomstverwachting ook gekeken moet worden naar de nederlandse theologen, met name naar hun latijnse werken. Hij noemt dan met name G. Voetius⁷⁸. Hij zou echter ook H. Witsius hebben kunnen noemen, omdat deze juist ook in zijn latijnse werken uitvoerig over de toekomst geschreven heeft. Zo schrijft Witsius in zijn **Miscellaneorum Sacrorum** dat het nodig en geoorloofd is om met de toekomst bezig te zijn⁷⁹. Zelf geeft hij in dit werk een uitvoerige profetisch-symbolisch-historische hermeneutiek en uitlegging van de Apocalyps. In dit verband wijst hij erop, dat oude en jonge theologen gemeend hebben, dat wat in de Openbaring van Johannes geschreven staat, en daaronder vallen ook de eerste drie hoofdstukken, betrekking heeft op de hele Nieuwtestamentische kerk van alle tijden. Hij noemt dan naast Beda, Arethas Primasius en Bullinger ook "Brichtman" en Forbesius. De hier genoemde Brichtman is niemand anders dan de bekende engelse puritein Brightman, die één van de grondleggers van het puriteinse chiliasme kan worden genoemd⁸⁰.

Opmerkelijk is hierbij, dat Witsius ook een coccejaans georiënteerd theoloog is geweest. Meestal worden diegenen onder de mannen van de Nadere Reformatie, die een meer chiliastisch gerichte toekomstverwachting hadden, in het spoor van Coccejus geplaatst. Zij zouden dat aan Coccejus te danken hebben. Maar aan Witsius zien wij, dat Coccejus zeker niet de enige bron geweest is⁸¹. Ook uit Engelse bron heeft hij geput.

J. Koelman

De derde naam is die van J. Koelman, die wat ons onderwerp betreft het meest interessant is. In de eerste plaats staat vast, dat wij in Koelman niet met een Coccejaan maar met een uitgesproken Voetiaan te maken hebben⁸². In de tweede plaats is evenzeer duidelijk, dat Koelman nauwe banden onderhield met zijn engelse en schotse geestverwanten, van wie hij vele theologische werken heeft vertaald en in Nederland heeft geïntroduceerd⁸³.

Daarnaast heeft Koelman zelf ook veel geschreven. En in één van zijn boeken houdt hij zich speciaal bezig met de toekomstverwachting. We doelen op zijn **Sleutel. Ter opening van de donkerste Kapittelen in de Openbaring gedaan aan Johannis...** Het is zeer de moeite waard om van dit boek een kort resumé te geven.

De titel zelf wijst ons al de richting, waarin wij moeten denken. Er wordt in gehandeld over de kerkelijke en wereldlijke veranderingen vanaf de geboorte van Christus tot aan het einde der wereld en in het bijzonder over de val van de Anti-christ "waarvan men ten huidigen Dagen, zo opmerkelyk, de Vervulling ziet gebeuren..."⁸⁴.

Het is dus duidelijk, dat Koelman de in de **Openbaring** beschreven profetieën in zijn tijd in vervulling ziet gaan. Wat ook reeds uit de titel van het boek valt op te maken is, dat Koelman ingaat tegen al te radicale chiliastische opvattingen, zoals hij die aantrof bij de franse theoloog Jurieu, met wie hij uitvoerig in dit boek polemiseert⁸⁵. Daarnaast wijst hij ook de hollandse theologen Van Wezel en Swart af, die eveneens in radicaal-chiliastische geest zich hadden uitgesproken⁸⁶.

Koelman als chiliast

Het is echter bepaald niet zo, dat Koelman zelf in een niet-chiliastische zin over de toekomst denkt, zoals velen van zijn Voetiaanse geestverwanten en ook Voetius zelf⁸⁷. Integendeel Koelman spreekt zich zelfs zo chiliastisch uit, dat hij verwacht, dat hij bij velen zal "gerekenet worden/de oude nieuwigheden der Chiliasten te veel toegedaan te zijn en te ver af te wijken van zijn door hem hooggeachte Meesters G. Voetius en Joh. Hoornbeek"⁸⁸. Het doet hem echter leed, dat de bestrijders van de verkeerde nieuwigheden "in dit punt zo weinig licht hebben om de profetieën van het Oude Testament aangaande laatste tijden en het 20ste kapittel van de Openbaring te verstaen..." "Daarom woud ik haar geern toebrengen 't ligt/'t welk Mr. Durham en andere/zo Engelsche/als Schotsche Schrijvers/ door hulp des Heeren Geest/in dezen ontvangen...."

Uit het bovenstaande blijkt, dat ondanks de hoogachting die Koelman aan zijn voetiaanse leermeesters en ambtgenoten toebrengt, hij op dit punt hen afvalt en de engelse en schotse schrijvers toevalt. Dat laatste doet Koelman overigens niet ongenueanceerd. Hij weet namelijk heel goed van de verschillende vleugels binnen de Puriteinen i.v.m. hun toekomstverwachting. Koelman gaat ze uitvoerig na en geeft aan elk zijn waardering⁸⁹.

Koelman meent het gebrek aan licht bij de nederlandse orthodoxe theologen te kunnen herleiden tot de tijd van de Reformatie toe. Hij schrijft dat " Alle de groote Ligten en vermaarde Theologanten...., die tot op het jaar 1640 over 't Pausdom hebben geschreven, en Commentaren over de Profetieen en de Openbaring hebben uitgegeven" gemist

hebben "het ligt/en het verstand omtrent de zevende Bazuin (en de 5e, 6e en 7e fiool) en omtrent de Duyzend-jarige binding des Satans en de Oud-Testamentische profetieen/aangaande 't geen geschieden zal omtrent de Kerk/ter tijd/wanneer 't Joodsche volk weder aangenomen zal worden"⁹⁰.

Ook Voetius wordt door Koelman op dit punt afgewezen. Voetius meende, dat de genoemde 1000 jaren reeds voorbij zouden zijn, omdat zij volgens hem geduurd hadden vanaf de verwoesting van Jeruzalem tot aan Gregorius VIII of Hildebrand in 1073⁹¹.

Wat de engelse Puriteinen betreft wijst Koelman de oude en meer radicale chiliasten af, die het 1000-jarige rijk nog als louter toekomst zagen. Hij noemt in dit verband Joh. Archer, (Alstedius, Josef Mede, Tyllingast⁹².

Liever sluit Koelman zich aan bij hen, die menen, dat de 1000 jaren nu bezig zijn te geschieden. Wel blijken er onder degenen, die deze lijn volgen, volgens Koelman nog weer drie verschillende stromingen te zijn. Brightman b.v., die Koelman overigens een "geleert en Godzalig man" noemt⁹³, meende, dat er een dubbel millenium was, één in het verleden en één, die bezig is te geschieden in het heden en in de naaste toekomst. Deze opvatting wijst Koelman af evenals die van Coccejus, die Koelman heel dicht in de buurt van de toekomstverwachting van Brightman ziet liggen⁹⁴.

Aansluiting bij J. Durham

De keuze van Koelman valt op de schotse puritein J. Durham⁹⁵. In zijn verklaring van de **Openbaring** schrijft deze, dat in 1560 de duizend jaren begonnen zijn. Dat was het moment, waarop de Reformatie in Europa tot een gevestigde positie was gekomen en door "de Christen Vorsten... en Staten openlijk staande gehouden wierd"⁹⁶. De opvatting van Joh. Napier, eveneens een "schots theologant", sloot hierbij aan, een opvatting, die overigens al in 1606 door hem was uitgesproken. Ook de verdere uitlegging aangaande de tijdsorde van de uitgieting van de Fiolen uit **Openbaring** van J. Durham vindt bij Koelman instemming.

Iemand, die ook telkens door Koelman met instemming wordt aangehaald is de Schot R. Bayly⁹⁷. Deze nam een zeer gematigd standpunt in en stond kritisch tegenover de radicale chiliasten. Koelman haalt uitvoerig aan, hoe Bayly over het engelse chilasme uit zijn dagen dacht⁹⁸. "In het jaar 1642 en eenige volgende jaren/zijn' er veele Theologanten in Engeland

te gelijk gaande geworden/om te omhelzen 't gevoelen der duyzend jaars-gezinde, zij drukken haar gevoelen in Schriften/en Predicatie/en Samenspraken uit/als verwagende nu nieuwe Hemelen en nieuwe Aarde; de gelegenheid welke daar toe diende/was/dat de Schotten en Engelse so voorspoedig waren tegen haar koning". De Heere zegende hun wapens. "Dat gaf hoop/dat nu de dag naderde" dat het Pausdom zou wegvallen. Zij rekenden op het jaar 1650. Maar toen in 1650 de zaken achteruit gingen "ontvielen veele Leeraars die gedagten/van het naakende Koninkrijk Christi op aarde". Bayly geeft er dan dit persoonlijk commentaar op "Ik was waarlyk bedroeft, als ik over 12 jaren bevond, dat zeer vele van de uitmuntendste Theologanten uit alle quartieren in Engeland/alzo wel Presbyterianen als Bischoppelyke, maar inzonderheid Independenten ende Wederdopers ingenomen waren met de phantasyen van Brigman, Medus." Gelukkig zijn volgens Bayly nu de meesten gezuiverd "door de niet verwagte bestiering Gods omtrent menselijke zaken/dewelke te enemael frustreerde..."

Koelman heeft van deze benadering ernstig kennis genomen. Maar bewust volgt hij Bayly niet in zijn critisch en negatief oordeel over de engelse chiliasten. Hij zelf staat daar positiever tegenover⁹⁹. Ook mannen als Brightman en J. Mede slaat hij hoger aan dan Bayly doet. Zo spreekt hij over Mede als over "een godzalig ende geleert man", hoewel hij tegen hem heeft, dat hij "veel Alstedius volgde in zijn gedagten over de duyzend jaaren/en schaaftde een weinig het gevoelen van Mr. Brightman"¹⁰⁰.

Overigens blijkt uit het hele boek van Koelman hoezeer hij op de hoogte is met de chiliastische toekomstverwachtingen uit zijn tijd en uit het verleden. Hij geeft een uitvoerige behandeling van de geschiedenis van het chilasme, vanaf het begin van de jaartelling tot op zijn tijd, die ook nu nog zeer informatief is¹⁰¹.

Koelman's uitlegging van de Openbaring

Gaan wij nu de inhoud van Koelmans eigen toekomstverwachting na, dan kunnen wij deze zonder meer chiliastisch noemen. In zijn verklaring van Openb. 16:12 over de weg der koningen van de Opgang der zon, schrijft Koelman het volgende. "De zin van welke woorden ik oordeele deze te zijn; opdat alzo deze hinderpaal weggenomen zijnde/de Joden mogen bekeert worden/en tot Gods Kerk komen/helpende tot de ruine van den Antichrist; en daarin zijn mij voorgegaan

eenpariglijk de navolgende uitleggers der Openbaring/
Paraeus, Mr. Mede, Dr. Moor, Mr. Durham, Tectardus, De
Engelsche en Nederlandsche Kanttekenaars/en de Vervolgers
van de Engelsche Uitleggingen van Polus"¹⁰².

Koelman meent dat het "ongetwijfflet is/dat de bekeering der
Jooden/als van een heel volk/zekerlijk eens zal komen". En
hij noemt dan o.a. Rom. 11:25, 26," de klare voorzegging/die
Paulus daarvan gedaan heeft". Deze bekering verwacht hij in
het laatste der dagen, na de val van de Antichrist (de 6e
Fiool)¹⁰³.

Die toekomstige bekering meent hij ook op vele plaatsen in de
Oud-Testamentische profetieën te zien aangeduid. O.a. in Jes.
11:15, 16. En wat de **Openbaring van Johannes** betreft is het
volgens Koelman niet waarschijnlijk dat "de bekeering der
Jooden (dewelke zo grooten invloed zal hebben in de staat der
kerk) in deze Openbaring zoude nagelaten en voorbij gegaan
zijn"¹⁰⁴.

Koelman is er zeker van, dat dit alles in zijn tijd staat te
gebeuren "omdat de Heere zig gereed maakt/gelijk uit veele
apparentien blijkt/om groote veranderingen in Europa te
maken/en zijn Kerk door zware Kastijdingen en geesselingen
te vernederen en te louteren/en om 't Rijk des Pausdoms zo
danig te verbreken/dat de weg staat gebaant te worden/tot de
uitstorting van de vijfde Phiole op den Troon des Beests, dat
is/over de Stad Romen/om die door middel van Koningen/die
de Hoere aangehangen hebben/of nog aanhangen/te
destrueren; waar door alle verstandige... haar gedagten te
meer zullen laten gaan over 't goede/dat de Kerke Christi nog
te verwagten heeft"¹⁰⁵.

Uit het bovenstaande blijkt, dat Koelman enerzijds voor de
christelijke kerk een zware tijd van beproeving verwacht, maar
anderzijds toch ook een tijd van bloei en vrede. Vooral het
laatste krijgt bij hem sterke nadruk.

Het zal als volgt in het werk gaan. De Joden zullen na
meegewerkt te hebben aan de val van de Antichrist naar hun
eigen land wederkeren¹⁰⁶. "Daarna zullen zeer veel heidenen
bekeerd worden/als zij zullen zien de groote dingen/die God
voor zijn volk Israël gedaan zal hebben". Daarna zullen over de
gehele kerk "uitnemend vele en groote zegeningen uitgegoten
worden"¹⁰⁷. De heiligen zullen dan met Christus heersen.
"Dan zullen haar alle de goederen van 't verbond der genade
uitmunterder wijze gegeven worden". "Majesteit/heerlijkheid/en
heerschappij en veel rijkdom zal er dan bijzonder zijn bij de
kerk/die uit de Jooden zal zijn...". "Veel vrede/en veilige

bescherming zal er voor de kerk zijn..." "veel vruchtbaarheid in het lichamelijke". Koelman haalt daarbij telkens beloften uit het Oude Testament aan¹⁰⁸.

Juist het laatste wijst erop, dat Koelman een vergeestelijking van de belofte afwijst, met name als het gaat om de profetieën aangaande het 1000-jarige rijk. Zo weerlegt hij Paraeus, die het heersen der martelaren uit Openb. 20 vergeestelijkt door het te verklaren in die zin, dat het hier zou gaan om hun zielen die Christus in zijn heerlijkheid genieten. Koelman neemt het de Kanttekenaren van de Statenvertaling dan ook kwalijk, dat zij Paraeus hierin zijn gevolgd. Paraeus en dus ook de Kanttekenaren doen geen recht aan het 1000 jaren heersen der martelaren, dat in Openbaring 20 immers hun specifieke voorrecht wordt genoemd¹⁰⁹.

Hoe concreet-chiliastisch Koelman dacht, blijkt ook uit de rol, die hij aan de wereldlijke koningen toedeelt bij de val van de Antichrist. Hij legt de nadruk erop, dat de plagen over Babel, dat niet anders is dan het antichristelijke Rijk van Rome, letterlijk en niet geestelijk moeten worden verstaan. Het zal "lichamelijk, eeuwig en met geweld" gebeuren "door staal, vuur en door bloedstorting" zal de antichrist worden uitgeroeid¹¹⁰.

Afwijzing van de radicalen

Overzien wij dit geheel, dan blijkt hoezeer ook Koelman positief deelnam aan de chiliastistische verwachting van zijn tijd. Wel bestreed hij de radicale uitwassen. In Engeland waren dat vooral de Independenten als Joh. Archer, Th. Goodwin en Jeremias Burrough en stemde hij in met hun bestrijders als Petry, Hayne, Bayly en later Chr. Love¹¹¹. In Frankrijk was Jurieu zijn tegenstander. In Nederland ontdekt Koelman een vorm van chiasmie, die hij afwijst, bij Jeart de Labadie, die in 1667 zijn boek schreef **Uitroeper van den grooten Koning Jesus (Le Héraut du grand Roy Jesus)**. Het boek ging over het naderende rijk van Christus op aarde. De verwachting daarvan was volgens De Labadie een voornaam punt van de religie. Koelman ging daar niet in mee, temeer niet, omdat De Labadie meende dat zijn afgescheiden kerk het begin van deze heerschappij van Christus was¹¹².

Toch kenmerkte de afwijzing door Koelman van deze radicalen zich niet door een wezenlijk andere benadering. Bij genoemden werd afgewezen, dat zij de uitkomst van de profetieën verkeerd berekenden, maar niet werd afgewezen, dat deze profetieën een concreet chiliastische uitleg ontvingen. Want Koelman zelf deed niet anders¹¹³.

Invloed van Coccejus

Uit datgene, wat Koelman schrijft blijkt duidelijk, dat de chiliastische verwachting binnen het Gereformeerd Protestantisme in de 17e en 18e eeuw en in het bijzonder binnen de Nadere Reformatie niet uitsluitend aan de invloed van Coccejus is toe te schrijven. Wel is het zo, dat de coccejaanse theologen bij uitstek in deze zin hebben gedacht¹¹⁴. Wij kunnen dezelfde namen noemen, die Koelman ook al aangaf: Burmannus, Groenewegen¹¹⁵. We kunnen er nog vele anderen aan toevoegen, zoals J. Braunius, H. Siebersma, J. v.d. Honert, F.A. Lampe¹¹⁶.

Toch moet deze invloed niet worden overschat. We moeten weten, dat Coccejus zelf het chiliasme heeft afgewezen¹¹⁷. Hij bedoelde daarmee het radicale chiliasme, dat hij bij Justinus Maryr al zag opkomen. Voor hem zelf was het kernpunt van zijn toekomstverwachting de toekomstende heerlijke staat van de kerk na de val van Gog en Magog. Wel heeft zijn heilshistorische Schriftinterpretatie een positieve factor betekend voor een concrete, op de toekomst gerichte uitlegging van de bijbelse profetie. Een sprekend voorbeeld daarvan vonden wij bij H. Siebersma in zijn boek **Leere der Waarheid**¹¹⁸. Hij spreekt over een voortschrijdend, steeds hoger koningschap van Christus op aarde in de wereld door de eeuwen heen. Hij zag dit reeds aangekondigd in de profetieën, b.v. van Jes. 2 en Dan. 2¹¹⁹. Een ander voorbeeld hiervan treffen wij aan bij Koenrad Mell in zijn boek **Godtgeleerde keurstoffen over de Liederen Hammaaloth**¹²⁰. Hij verklaart de 7 brieven aan de gemeenten van Klein Asië als 7 tijdsperiodes¹²¹. Hetzelfde doet hij met de liederen Hamaäloth, Ps. 120-134. De laatste drie psalmen spreken over "de vereniging der Godsdiensten" na de bekering der Joden en heidenen¹²². Ook kenmerkt zijn visie zich door een bijzonder optimistische toekomstverwachting, aansluitend bij Jes. 11, en laat hij als toepassing erop volgen, dat wij in het licht van deze toekomst de oecumenische eenheid onder de christenen hebben te bevorderen¹²³.

Deze K. Mell was een Duits theoloog, die echter evenals F.A. Lampe in Nederland grote invloed heeft uitgeoefend. Hij geeft hoog op van Coccejus¹²⁴, maar kan toch als een betrekkelijk zelfstandig theoloog worden aangeduid¹²⁵.

Nederlandse vertalingen

De bronnen van het chiliasme in de Nadere Reformatie moeten we dus niet alleen bij Coccejus zoeken, maar zeker

ook, naast Frankrijk, vooral in Engeland en Schotland. Van het laatste is ook nog een bewijs, dat verschillende engelse en schotse werken in het nederlands zijn vertaald, waarin deze verwachting wordt uitgesproken. Wij denken hierbij aan het werk van Thomas Newton van Bristol, dat oorspronkelijk als titel had **Dissertations on the Profecies**¹²⁶ en in nederland uitkwam onder de titel **Historische en Taalkundige Vertoogen over de gewyde Voorzeggingen**¹²⁷. Als wij erop letten dat er in 1768, d.w.z. binnen 2 jaren na de vertaling van het werk in 1766 een derde druk verscheen, mag daaruit worden opgemaakt, dat het boek in Nederland zijn weg goed wist te vinden.

Een tweede opmerkelijke vertaling is de verklaring van de 12 profeten van G. Hutcheson. Daarin wordt ook een uitgesproken chiliastische toekomstverwachting weergegeven. Het is interessant te weten, dat Th. v.d. Groe op de vertaling een voorrede heeft geschreven en dat hij daarin juist op deze chiliastische accenten in positieve zin ingaat¹²⁸. Dat Van der Groe zelf ook chiliastisch dacht en, hoe somber en negatief hij ook vele malen met name in zijn **Biddagspredikatiën** zich over de kerk heeft uitgelaten, toch nog een tijd van grote bloei voor de kerk, verbonden met de bekering van Israël, verwachtte, is bekend. Opmerkelijk is, dat dit laatste juist in één van zijn biddagspredikatiën wordt behandeld¹²⁹.

Anti-chiliasten

Tenslotte, al blijkt duidelijk, dat de chiliastische toekomstverwachting in de Nadere Reformatie een vrij grote plaats heeft ingenomen, het zou een eenzijdig beeld geven, wanneer wij de mening zouden vestigen, dat deze vorm van toekomstverwachting algemeen geweest is. Dit laatste is beslist niet het geval. Ook daarvan willen wij nog enkele voorbeelden noemen.

Petrus van Maastricht ontkent in zijn **Beschouwenden en Praktikale Godgeleerdheit** het 1000-jarige Rijk " 't geen tot noch toe by de Hervormden/ ja zelfs bij alle Gezintheden is aangenomen..." Hij weerlegt dan ook de chiliastische interpretatie van de profetieën, met name Dan. 2 en 7¹³⁰. Ook de toekomstige heerlijkheid van de kerk wijst Van Maastricht af¹³¹. In zijn **De Leere der Waarheid** schrijft J. Vermeer, dat het niet goed is om te overwegen, wanneer het einde der wereld zal zijn. "... laat ons derhalve onze oogen aftrekken van het einde des tijds..."¹³².

Daartegenover kwam wel steeds sterker het einde van het

persoonlijke leven op de voorgrond te staan, met een gerichtheid naar de hemel. We denken b.v. aan D. le Roy met zijn boek **De vier laatste uit-einden der Menschen**¹³³. Hier gaat het vrijwel uitsluitend over de individuele toekomst van het mensenleven en slechts een enkele passage handelt over de verwachting van Christus' toekomst¹³⁴.

Opmerkelijk is echter, dat wij in Engeland eenzelfde ontwikkeling waarnamen in de richting van het persoonlijke levenseinde. Het is dan ook vermeldenswaard, dat in de 18e eeuw in Nederland boeken van J. Hervey werden gelezen¹³⁵, van wie geldt, dat hij één van de meest bekende engelse schrijvers uit de 18e eeuw is geweest vanwege zijn geschriften over de dood¹³⁶. Ook in dat opzicht is de invloed vanuit Engeland dus niet geheel afwezig gebleven.

Hoewel nog meer te noemen valt, willen wij hier eindigen. Wat ons met het bovenstaande vooral voor ogen stond, was om, vanuit het gezichtspunt van de toekomstverwachting, te aan te tonen, hoe vruchtbaar en noodzakelijk het is om de engelse en schotse wortel en parallelen van de Nadere Reformatie op te sporen, gericht op andere dan tot nu toe genoemde aspecten van de geloofswereld van het Gereformeerde Piëtisme.

C. Graafland

Noten

1. Wij denken o.a. aan de studies van J. de Boer, **De verzegeling met de Heilige Geest volgens de opvatting van de Nadere Reformatie**, Rotterdam, 1968 en van C. Graafland, **De zekerheid van het geloof, Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van reformatie en nadere reformatie**, Wageningen, 1961 (reprint Amsterdam, 1977).
2. Te noemen zijn de dissertatie van T. Brienens over **De prediking van de Nadere Reformatie**, Amsterdam, 1974, van K. Exalto over de voorbereiding op de dood zijn **De dood ontmaskerd**, Amsterdam, 1975, en van L.F. Groenendijk over de paedagogische opvattingen in de Nadere Reformatie, vgl. o.a. zijn artt. **Piëtistische en puriteinse kinderlectuur**, in **Documentatieblad Nadere Reformatie** 1/3 (1977), blz. 81 v.v. en **Een Puriteins kinderboek uit de 17e eeuw in Theologia Reformata**, XXI/1 (1978), blz. 36-55.
3. Vgl. o.a. C. Graafland, **Het vaste verbond, Israël en het Oude Testament bij Calvijn en het Gereformeerd Protestantisme**, Amsterdam, 1978, blz. 113 v.v.
4. Zo reeds door H. Heppe in zijn **Geschiede des Pietismus**, Leiden, 1879.

5. Vooral onder invloed van W. Goeters' boek over **Die Vorbereitung des Pietismus**, Leipzig, 1911. S. v.d. Linde wijst op het Calvinjse karakter van de Nadere Reformatie, in **De betekenis van de Nadere Reformatie voor kerk en theologie, in Opgang en voortgang der reformatie**. Amsterdam, 1976, blz. 139 v.v. Vgl. ook J. Wallmann, **Die Anfänge des Pietismus**, in **Pietismus und Neuzeit, IV - 1977/1978**, Göttingen, S. 13 f.f.
6. Opnieuw is dit aangetoond o.a. door F.E. Stoeffler in zijn **The Rise of Evangelical Pietism**, Leiden, 1965.
7. Vgl. B.W. Ball, **A great Expectation, Eschatological Thought in English Protestantism to 1660**, Leiden, 1975. J. Wallmann meent dat de chiliastische toekomstverwachting, die zich concretiseert in de hoop op de bekering der Joden, de val van Rome en de opbloei van de kerk, kenmerkende elementen zijn van de piëtistische eschatologie. Bij Spener als één der eersten ontdekt Wallmann eveneens invloed uit Engeland, a.W. S. 51 f.
8. Vgl. J.J. van Baarsel, **William Perkins**, 's-Gravenhage, 1912 (reprint Amsterdam, 1975), blz. 293 v.v. Ook Th.F. Merrill, **William Perkins 1558-1602, English Puritanist**, Nieuwkoop, 1966, p. IX s.s. en I. Breward, **The work of William Perkins**, Appleford, 1977, p.14 s.s.
9. Wij raadpleegden de nederlandse vertaling van **De Werken van Perkins**, uitgegeven in Amsterdam, 1659. Daarin komt zijn verklaring van Openbaring 1 t/m 3 voor in het derde deel.
10. Beide geschriften zijn te vinden in het tweede deel.
11. Vgl. G.S. Wakefield, **Puritan Devotion, Its place in the Development of Christian Piety**, London, 1957, p. 143 s.s. Men schreef dan ook veel sterfbedverhalen van ouderen en jongeren, zelfs kinderen. Vgl. L.F. Groenendijk, a.w.
12. Vgl. J. Lewis, **The Genius of Puritanism**, Rushden, 1975, p. 70 s.s.
13. Vgl. I. Morgan, **Puritan Spirituality**, London, 1973, p. 66 s.s.
14. Vgl. K. Exalto, a.w., blz. 101 v.v.
15. R. Sibbes, **The Brides Longing for her Bridegrooms second coming**, 1638.
16. Over het sterke acent op de bruidsliefde in de puriteinse vroomheid zie men o.a. G.S. Wakefield, o.c., p. 85 s.s. Naast Sibbes kan hier ook vooral genoemd worden J. Preston en S. Rutherford. Bij de laatstgenoemde denken wij vooral aan zijn brieven. Vgl. **Letters of Samuel Rutherford, A Selection**, ed. The Banner of Truth, 1973. Reeds vroeg in het nederlands vertaald door Jac. Koelman.
17. Sibbes verbond de eerste en tweede komst van Christus nauw met elkaar. In zijn tweede komst zal Christus zijn werk komen afmaken, vgl. B.W. Ball, o.c., p. 25, 47.
18. Zo R. Baxter, **The Saints Everlasting Rest**, 1650. Vgl. ook B.M. Levy, **Preaching in the first half century of New England history**, New York, p. 33 s. In Engeland zelf was de beklemtoning van het komende gericht één van de aspecten,

- waarin de Puriteinen in hun prediking verschilden met de Anglicanen, die op dit punt meer universalistisch dachten en daarom zich vager uitspraken. Vgl. J.F.H. New, **Anglican and Puritan, The Basis of Their Opposition, 1558-1640**, Stanford, 1965², p. 68 s.s.
19. Vgl. E. Hindson, **Introduction to Puritan Theology**, Grand Rapids, 1976, p. 249 s.s.
  20. Wat P. Miller schrijft over de Puriteinen in New-England in dit opzicht, geldt ook van de Puriteinen in Engeland zelf. Vgl. zijn P. Miller, **Errand into the Wilderness**, Cambridge, 1976⁵, p. 217 s.s.
  21. A. Osiander schreef **Vermutung von den letzten Zeiten und dem Ende der Welt aus der heiligen Schrift gezogen**, Nürnberg, 1545. Volgens Osiander zou de wereldtijd 3x 2000 jaar duren, 2000 vóór de wet, 2000 onder de wet en 2000 onder de Messias. Hij ontleende deze visie aan joodse bron. Vgl. B.W. Ball, o.c., p. 18 s.s. Osiander verwachtte dat ongeveer 1656 het jaar van Christus' wederkomst zou zijn. Het werk werd in het engels vertaald door George Joye in 1548.
  22. Vgl. B.W. Ball, o.c. p. 22. Perkins schrijft: "zij zeggen overal, dat volgend jaar '88 de oordeelsdag zal zijn", in **A Fruit full Dialogue Concerning the End of the World (1587) in Works**, III, p. 467. In de ned. vertaling: **Een Samenspraak over het einde der wereld, a.w. III**.
  23. Vgl. I. Murray, **The Puritan Hope**, Edinburgh, 1975², p. 52 s.s.
  24. Slechts enkele Puriteinen verwachtten de toekomstige bekering van de Joden niet, zoals A. Petrie en R. Baxter. Baxter meende, dat deze reeds in het verleden had plaatsgevonden. Vgl. M. Scult, **Millennial Expectations and Jewish Liberties**, Leiden, 1978, p. 47.
  25. Zo b.v. W. perkins, die de bekering der Joden verwachtte vlak voor de wederkomst van Christus.
  26. Er is reden voor om aan te nemen, dat deze verschillende vorm van toekomstverwachting ook één van de verschillen geweest is tussen de puriteinse stromingen onderling. Zo merkt G.F. Nuttall op, dat het millennialisme in de jaren 1640-1660 een diep theologische scheiding maakt tussen Presbyterianen en Congregationalisten. Vgl. zijn **Relations between Presbyterians and Congregationalists in England, Studies in the Puritan Tradition**, z.p., 1964, p. 5 s. Hij wordt daarin door anderen gevolgd. vgl. o.a. A.S.P. Woodhouse, **Puritanism and Liberty**, London, 1974, p. 83. Toch valt er geen duidelijke scheidslijn te trekken. Ook onder Presbyterianen en zelfs Anglicanen zijn chiliasten te vinden. Vgl. C. Hill, **Change and Continuity in 17th Century England**, Cambridge, 1975, p. 269 s. en P. Toon, **God's Statesman, The Life and Work of John Owen**, Trowbridge, 1971, p. 29 s., I. Murray, o.c., p. 53 s.s. Murray merkt op, dat op dit punt juist van geen partijvorming

- sprake was (p. 55). Zie ook M.R. Watts, **The Dissenters**, Oxford, 1978, p. 132.
27. Vgl. o.a. P. Toon (ed.), **Puritans. The Millennium and the Future of Israel: Puritan eschatology 1600 to 1660**, Cambridge, 1970 en I. Murray, o.c. p. 52 s.
  28. Vgl. P. Toon, o.c., p. 36 s.s. Zie ook zijn **God's Statesman**, o.c., p. 29 s.s. Zie ook A. Simpson, **Puritanism in Old and New England**, Chicago, 1972⁸, p. 90 s.
  29. Vgl. P. Toon, o.c., p. 88. Owen zag in, tot welke gevaarlijke excessen het chiliasme onder Cromwell's regiem gekomen was.
  30. Vgl. P. Toon, o.c., p. 36.
  31. Vgl. P. Toon, o.c., p. 120 s.s.
  32. Vgl. E.F.K. Müller, **Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche**, Leipzig, 1903, S.641. N.a.v. de tweede bede uit het Onze Vader (Uw Koninkrijk kome) wordt o.a. gezegd, dat wij hierin God bidden, dat het rijk van Satan vernietigd, het evangelie over de hele wereld verkondigd, de Joden zullen geroepen worden en de volheid der heidenen zal ingaan, zodat de kerk van verderf gereinigd zal zijn en de burgerlijke overheid als beschermster en bewaarster zal hebben... en dat de tijd van Christus' wederkomst nabij zal komen.
  33. Vgl. o.a. P. Toon, **Puritans and Calvinism**, Pennsylvania, 1973, p. 71 s.s. en van dezelfde auteur o.c., p. 81 s.s.
  34. Meestal toegevoegd aan de uitgave van de **Westminster Confessie**. Zo b.v. in die van The Free Church of Scotland, Vgl. **Confessions of Faith and Subordinate Standards**, ed. Edinburgh, 1973, p. 141 s. Hoezeer deze zaken ook de praktijk van het gebedsleven beheersten laat ons I. Murray zien o.c., p. 85 s.s.
  35. Vgl. M.R. Watts, o.c., p. 129 s.
  36. Vgl. P. Toon, **Puritanism and Calvinism**, o.c., p. 10.
  37. Vgl. G.F. Nuttall, **Visible Saints, The Congregational Way, 1640-1660**, Oxford, 1957, p. 157.
  38. Vgl. B.W. Ball, o.c., p. 33.
  39. Zo reeds bij Th. Brightman, Vgl. K.R. Firth, **The Apocalyptic Tradition in Reformation Britain, 1530-1645**, Oxford, 1979 p. 166 s.s. Later door velen gevolgd.
  40. Vgl. B.W. Ball, o.c., p. 57.
  41. Chr. Hill, **Antichrist in Seventeenth-Century England**, London, 1971. Hill wijst ook op de veranderingen en ontwikkelingen in de vulling van het antichrist-begrip.
  41. Wij kunnen teruggaan tot vóór de Reformatie. In de Reformatietijd zelf is vooral te denken aan H. Bullinger en de kanttekenaren van de z.g. Genève-bijbel. Ook de doperse wortels moeten niet worden onderschat. We vinden hiervan een grondige informatie bij R. Bauckham, **Tudor Apocalypse, Sixteenth Century apocalypticism, millenarianism and the**

English Reformation: from John Bale to John Foxe and Thomas Brightman, Appleford, 1978, p. 17-241.

42. Brightman interpreteerde behalve de Openbaring van Johannes ook Daniël en Hooglied in apocalyptische zin.
43. **Revelation of the Revelations**, verscheen in het latijn en daarna vele malen in het engels, vgl. B.W. Ball, o.c., p. 60.
44. In zijn **A Glimpse of Sion's Glory (1641)** schrijft Goodwin, dat hij zijn gedachten ontleend heeft aan Mr. Brightman. Vgl. S.E. Prall, **The Puritan Revolution**, London, 1648, p. 86 s.s.
45. Er bestond ook verschil van mening over de vraag, hoe de wereld na het toekomstend oordeel eruit zou zien. De opvattingen schommelden tussen re-creatio en nova creatio. Vgl. P. Miller, o.c., p. 220.
46. Vgl. B.W. Ball, o.c., p. 167 s.s.
47. Vgl. Chr. Hill, o.c., p. 114: "We cannot over-estimate the effect on public opinion of such widely-held expectations".
48. A. Simpson noemt Th. Goodwin "a typical Puritan", o.c., p. 5.
49. Th. Goodwins chiasmie staat inhoudelijk niet veraf van dat van de radicale z.g. Fifth Monarchy Men. Hetzelfde kan van J. Bunyan worden gezegd. Vgl. W.Y. Tindall, **John Bunyan, Mechanick Preacher**, New York, 1964 (reprint), p. 153 s.
50. Dit verschijnsel wordt vooral door R. Baxter en J. Owen gesignaleerd. Vgl. P. Toon, **God's Statesman**, o.c., p. 88 s.s. en I. Murray, o.c., p. 85 s.
51. Zo vooral bij J. Owen, die ernstige kritiek had op de Fifth Monarchy Men, vgl. M.R. Watts, o.c., p. 135.
52. Vgl. A.S.P. Woodhouse, o.c., p. 82 s.s. De Levellers waren de revolutionaire chiliasten, die sterk democratisch dachten: allen staan op hetzelfde "level". Vgl. A. Simpson, o.c., p. 75.
53. Zie noot 26. Wel waren de Independenten geneigd om het vernieuwde koningschap van Christus met hun nieuwe kerkgemeenschap te verbinden. Vgl. M.R. Watts, o.c., p. 132.
54. Het is merkwaardig te noemen, dat in Nederland, vooral in later tijd, wel hun stichtelijke, op de persoonlijke geloofsbeleving gerichte werken, bekend zijn geworden, maar veel minder hun concrete toekomstverwachting.
55. Vgl. P. Toon, **Puritan Eschatology**, o.c., p. 40, 107.
56. Vgl. P. Toon, o.c., p. 34 s.s.
57. Vgl. A. Simpson, o.c., p. 75 s. Bij de Puriteinen bestond in het algemeen een nauwe verbinding tussen "plotting" (de inzet) voor de eeuwigheid (R. Sibbes) en voor de vooruitgang van de kerk (J. Preston), vgl. I. Morgan, o.c., p. 66 s.s.
58. J. Bunyan schreef hierover in zijn **Of Antichrist and His Ruin and of the Slaying of the Witnesses**. Ook zijn boek over de **Heilige Oorlog** is apocalyptisch-chiliastisch geïnterpreteerd. De stad "mensenziel" is "the city of the millennium". Vgl. W.Y. Tindall, o.c., p. 134 s.s.
59. Vgl. I. Murray, o.c., p. 105 s.s.
60. Vgl. I. Murray, o.c., p. 105 s.s.

61. Vgl. M.R. Watts, o.c., p. 146. Watts wijst erop, dat vooral plm. 1740 veel literatuur verscheen met als thema de dood. Het speelde ook een grote rol in de prediking van de revivals.
62. B.W. Ball wijst vooral op de theologische wortel van de puriteinse toekomstverwachting, o.c., p. 4 s.s.
63. In dit verband is ook de grote nadruk op het verbond, met zijn theocratische implicaties, te zien. Vgl. P. Miller, **The Marrow of Puritan Divinity, in The New England Puritans**, (S.V. James ed.), New York, 1968, p. 12 s.s. A.S.P. Woodhouse noemt het verstaan van de Bijbel door de Puriteinen "at once fantastic and literal" en verweven met "spiritual religion", o.c., p. 82. Men was er overigens van overtuigd, dat naarmate de tijd voortschreed het inzicht in de betekenis van de bijbelse profetieën dieper en vollediger werd verstaan. Vgl. B.W. Ball, o.c., p. 65.
64. Het is zeker ook mogelijk om andere motieven te noemen. Zo kunnen we wijzen op het rationele motief, waardoor de neiging bestond om de toekomst te doorzien en zelfs te berekenen. Anderzijds zit in het chiliasme juist ook een anti-rationeel motief: het ingrijpen Gods in het beloop der dingen. Vgl. C. Hill, **Change and Continuity**, o.c., p. 120, 133, 270 s. Het is niet toevallig, dat juist iemand als I. Newton een uitgesproken chiliast was.
65. Vgl. zijn artikel over Sir Johannes Rothe: **English Knight and Dutch Fifth Monarchist**, in **Puritans and Revolutionaries** (D. Pennington and K. Thomas, ed.), Oxford, 1978, p. 310.
66. K.H.D. Haley, o.c., p. 310 s. Vgl. ook R. Melnick, **From polemics to apologetics: Jewish-christian Rapprochement in seventeenth-century Amsterdam**, Michigan, 1979, p. 20 s.
67. Vgl. J. v.d. Berg, **The eschatological expectation of seventeenth-century Dutch Protestantism with regard to the Jewish people**, in P. Toon (ed.), **Puritan Eschatology**, o.c., p. 137 s.s. Vgl. ook zijn **Joden en Christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw**, Kampen, 1969 en **Philosemitisme in Rondon het Woord**, 18/2 1976, blz. 43 v.v. Ook J. Rotteberg, **Nederland's Gouden Eeuw en de Joden**, Rotterdam, z.j.
68. Vgl. H.M. Dexter, **The Congregationalism of the last three hundred years, as seen in its literature**, London, 1970 (reprint), p. 255-412.
69. Als het juist is, dat Th. Goodwin de schrijver is van **A Glimpse of Sions Glory**, is dit invloedrijke chiliastische boek de schriftelijke neerslag van een preek, die hij in Arnhem gehouden heeft. Vgl. M.R. Watts, o.c., p. 131. Archer was de predikant van de Jacobitenkerk te Arnhem. Over het auteurschap van "A Glimpse..." leze men A.R. Dallison, **The Authorship of "A Glimpse of Syons Glory"** in P. Toon (ed.), **Puritan Eschatology**, o.c., p. 131 s.s.

70. J. Koelman vertaalde van Th. Goodwin "Enkele werkjes betreffende de praktijk der Godzaligheid", vgl. A.F. Krull, **Jacobus Koelman**, Amsterdam, 1972 (reprint). Volgens Koelman predikte Goodwin de 5e Monarchie, vgl. zijn **Sleutel, Ter opening van.... de Openbaring** (volledige titel, zie noot 84), blz. 215.
71. G. Udemans, **De laetste Basuyne**, Dordrecht, 1635.
72. **A.w.**, blz. 413¹.
73. **A.w.**, blz. 412². Het door Udemans aangehaalde werk van Napier is **A Plaine Discovery of the whole Revelation of Saint Iohn**, voor het eerst verschenen in 1594, ook tweemaal uitgegeven in het Nederlands tussen 1600 en 1607. Vgl. B.W. Ball, o.c., p. 59. Over Napiers boek over de Openbaring uitvoeriger: K.R. Firth, o.c., p. 138 s.s.
74. Udemans citeert van P. du Moulin (P.D.M.), **Avertissement de Propheties**.
75. **A.w.**, blz. 412¹. Vgl. R. Bauckham, o.c., p. 186 s.s.
76. Vgl. R. Bauckham, o.c., p. 167 s.
77. Vgl. J. van Genderen, **Herman Witsius**, Utrecht 1953, blz. 196 v.v. Ook J. Macleod, **Scottish Theology**, Edinburgh, 1974 (reprint), p. 124, 140.
78. **O.c.**, p. XXIV.
79. H. Witsius, **Miscellaneorum Sacrorum**, Trajecti ad Rhenum III, 1692. p. 640 v.v.
80. **O.c.**, p. 667 v. Brightman heeft ook Openb. 1-3 apocalyptisch-chiliasitisch uitgelegd, zie noot 39. Witsius verbindt zijn chiliasitische beschouwingen ook met zijn uitlegging van 2 Petr. 3. Vgl. o.c. blz. 618-632.
81. Vgl. wat Witsius betreft zijn **Exercitationes Sacrae in Symbolum quod Apostolarum Dicitur** Franequerae, 1681, p. 449, waar hij sterk in coccejaanse geest spreekt over de toekomstige bekering der Joden en de heerlijke staat der kerk.
82. Vgl. A.F. Krull, **a.w.**, blz. 8.
83. Vgl. **a.w.**, blz. 352 v.v.
84. De volledige titel luidt: **Sleutel. Ter opening van de donkerste Kapittelen in de Openbaringe gedaan aan Johannis Op het Eiland Patmos Waar in kort doch duidelyk worden voorgesteld, de voornaamste Kerk- en waereldlyke Veranderingen, van de Dagen des Nieuwen Testaments, in de Regering Gods over zyn Kerk en derzelver Vyanden, van de Geboorte Christus tot het einde der Waereld, en inzonderheid wegens de Val van den Anti-Christ, waar van men ten huidigen Dagen, zo opmerkelyk, de Vervulling ziet gebeuren Alles opgemaakt Uit naarstige overdenking en onderzoek van de Zeven Segelen, Phiolen, Bazuinen en Donderslagen, die in de zinryke Openbaringe van Johannis, beschreven zyn Waar by te Gelyk De Schriften van Jurieu, van Wezel en Swart, des aangaande, ser toets gebracht en wederleid worden. Tweede druk, Amsterdam, 1688.**

85. Wat het chiliasme betreft, raadplege men F.R.J. Knetsch, **Pierre Jurieu, Theoloog en Politikus der Refuge**, Kampen, 1967, blz. 205 v.v. De critische aandacht van J. Koelman voor Jurieu wordt door Knetsch niet vermeld.
86. A. van Wezel schreef **Over de Openbaring van Johannes**. Vgl. B. Glasius, **Biografisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden**, III, 's-Hertogenbosch, 1856, blz. 600. Swart wordt achter in het boek van Koelman apart behandeld en afgewezen.
87. G. Voetius behoorde bij die theologen, die wel een toekomstige bekering der Joden verwachtten, maar deze verwachting beslist los wilden zien van chiliastisch gekleurde opvattingen, welke zij uitdrukkelijk afwezen. Vgl. **Disputationes Selectae**, par. 2, **De Regno Millennio**, Utrecht, 1655, p. 124-155.
88. **A.w.**, blz. 153 v.v.
89. **A.w.**, blz. 170 v.v.
90. **A.w.**, blz. 151.
91. **A.w.**, blz. 169.
92. **A.w.**, blz. 170 v.v.
93. **A.w.**, blz. 205.
94. **A.w.**, blz. 172 v.v.
95. J. Durham schreef **A Commentarie Upon the Book of the Revelation in 1658**.
96. Vgl. J. Koelman, **a.w.**, blz. 179 v.v. Koelman noemt Durhams verklaring van de Openbaring "deftig en onverglykelyk". Koelman zegt zijn boek geschreven te hebben "met behulp" van dit boek, dat vanwege zijn "lankheid en harde styl" wel nooit door iemand vertaald zou worden (blz. 398).
97. Zie over hem o.a. I Murray, **o.c.**, p. 26, 44.
98. **A.w.**, blz. 211 v.v.
99. **A.w.**, blz. 212.
100. **A.w.**, blz. 210. Mede schreef zijn **Clavis Apocalyptica**, waarvan Doddridge schreef, dat het veel gedachten bevatte, die ergens anders niet te vinden waren. Vgl. B.W. Ball, **o.c.**, p. 59.
101. **A.w.**, blz. 201 v.v.
102. **A.w.**, blz. 47.
103. **A.w.**, blz. 48.
104. **A.w.**, blz. 49.
105. **A.w.**, blz. 150.
106. **A.w.**, blz. 158.
107. **A.w.**, blz. 163 v.
108. **A.w.**, blz. 165.
109. **A.w.**, blz. 208.
110. **A.w.**, blz. 72 v.
111. **A.w.**, blz. 213 v.v.
112. **A.w.**, blz. 217.
113. Koelman zelf beklemtoont dan ook de belangrijkheid van Openb. 20 **a.w.**, blz. 150 v.v.

114. Er zou kunnen worden gesproken van een zekere convergentie van verschillende theologische stromingen in het gereformeerd chiliasme van de 17e en 18e eeuw in Nederland. Enerzijds uit het Engelse Puritanisme en anderzijds vanuit de heilshistorische foederaaltheologie, die door Coccejus het meest klassiek is verwoord. Belangwekkend is dan wel, dat beide stromingen goeddeels uit dezelfde bron ontsprongen zijn, nl. Bullinger. Dat geldt ook de apocalyptisch-chiliastische toekomstverwachting, die in zijn commentaar op de Openbaring van Johannes duidelijk naar voren komt. Vgl. R. Bauckman, o.c., p. 45-49. Voor de historische wortels van Coccejus zie men G. Schrenk, **Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus, vornehmlich bei Johannes Coccejus**, Darmstadt, 1967 (reprint), S. 36 f.f.
115. Als volgelingen van Coccejus noemt Koelman ook nog Leenhof en Heideggerus. Vooral Henricus Groenewegen heeft zich uitvoerig over de toekomstverwachting uitgesproken. Vgl. zijn **De Verlossinge Israëls uyt Zion**, Amsterdam, 1677. Hij handelt ook uitvoerig hierover in zijn **Uitlegginge van den Zendbrief Pauli aan den Romeynen**, 2e deel, Gorinchem, 1687, blz. 191 v.v. Koelman wijst ook op de felle bestrijding van Coccejus op dit punt door de Utrechtse predikant Henricus Brink in zijn boek **Ontschakeling van de Keten**, a.w., blz. 221.
116. Het is merkwaardig, dat de meeste Coccejanen het chiliasme in forma afwijzen, in navolging van Coccejus, maar in feite een kerkelijk chiliasme leren. Zo b.v. J. Braunius, **Leere der Verbonden**, 4e dr., Amsterdam, 1737, blz. 763 v., 777. F.A. Lampe neemt het echter voor de chiliasten op. Vgl. zijn **De Verborgenis van het Genaade-Verbondt**, IV, 1, Amsterdam, 1721, blz. 791 v.v. Betreffende J. v.d. Honert leze men zijn **Versameling van Heilige Mengelstoffen**, Leiden, 1728. Hij schrijft daarin over de toekomst der Joden o.a. n.a.v. Rom. 11:25 (blz. 92 v.v.).
117. Over Coccejus' al of niet chiliastische opvattingen leze men G. Schrenk, a.w. S. 231 f.f. en H. Faulenbach, **Weg und Ziel der Erkenntnis Christi, Eine Untersuchung zur Theologie des Johannes Coccejus**, Neukirchen, 1973, S. 15, 70. Coccejus zelf wijst altijd het chiliasme af. Vgl. zijn **Cogitationes de Apocalypsi S. Johannis Theologi**, Cap. XX, par. 1 (Opera, I). Wat betreft Coccejus' doorwerking in het Piëtisme leze men H. Bauch, **Die Lehre vom Wirken des Heiligen Geistes im Frühpietismus**, Hamburg-Bergstedt, 1974, S. 14 f.f.
118. H. Siebersma, **Leere der Waarheid**, 3e dr., Leeuwarden, 1683. Hero Siebersma (1644-1728) behoorde bij de strenge, practicale Coccejanen. Vgl. B. Glasius, a.w., blz. 250 v. Glasius vermeldt onder zijn geschriften bovengenoemd werk niet.
119. **A.w.**, blz. 284 v.v.

120. De volledige titel luidt: **Godtgeleerde Keurstoffen, Handelende van de Liederen Hammaaloth, De Tien Geboden, het Gebedt des HEEREN, Salomons Hoogliedt, Inleiding tot de Profetische Schriften, Johannes Openbaeringen, En andere merkwaardige Stoffen**, 2 dln. Het boek is uit het duits vertaald door Laurentius Steversloot, predikant te Leiden. Uitgegeven eveneens in Leiden, 1729.
121. Ook bij Th. Brightman vinden wij deze verklaring van Openb. 1-3 reeds terug. Vgl. zijn **Apocalypsis Apocalypseos**, 1609 (zie noot 39).
122. **A.w.**, blz. 162 v.v.
123. **A.w.**, blz. 167 v.v.
124. **A.w.**, blz. 126.
125. Zie over Mell (1666-1733) o.a. F.E. Stoeffler, **German Pietism during the eighteenth Century**, Leiden, 1973, p. 233 s.s.
126. Voor het eerst gedrukt in 1758, en daarna vele malen uitgegeven. Vgl. M. Scult, **o.c.**, p. 67.
127. Wij raadpleegden de 3e druk, Amsterdam, 1768.
128. Vgl. C.J. Buys, **Israëls aanneming, Het leven uit de doden**, Bleiswijk, 1974, blz. 112 v. Het betreft vooral zijn verklaring van Hozea 2:23, vgl. I. Murray, **o.c.**, p. 75 s.
129. Vgl. Th. v.d. Groe, **Verzameling van veertien Nagelatene Biddags-Predikation**, Rotterdam, uitg. R.C. Huge, 1890, blz. 432-435. V.d. Groe brengt het ter sprake in een preek over Rom. 11:26.
130. P. van Mastricht, **Beschouwende en Praktikale Godgeleerdheit**, III, Rotterdam, 1750, blz. 483 v.
131. **A.w.**, II, blz. 589 v.v.
132. J. Vermeer, **De Leere der Waarheid** (1e dr, 1749), Nijkerk, 1857, I, blz 207. W. de Vries maakte mij erop attent, dat J. Vermeer toch ook een gematigd chiliastische toekomstverwachting leert in het 2e deel (dat niet tot mijn beschikking stond) van zijn Catechismusverklaring, blz. 820-825.
133. D. le Roy, **De vier laatste uit-einden der Menschen**, Rotterdam, 1736.
134. **A.w.**, blz. 453 v. Zie ook: K. Exalto, **a.w.**, blz. 187 v.v.
135. Wij troffen van J. Hervey aan **Theron en Aspasio oft Reeks van Godvrugtige Gesprekken en Brieven**, 2e dr., Amsterdam, 1760.
136. Het meest bekend werd zijn **Meditations among the Tombs**, dat tussen 1745 en 1791 25 keer werd herdrukt. Vgl. M.R. Watts, **o.c.**, p. 416.